

КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ ЧАКЧЫЛ МЕНЕН ЭТИШТИН ЛИНГВОСЕМАНТИКАЛЫК ПАРАЛЛЕЛДЕРИ

Жакты жана чакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү этиштин туунду формасы чакчылдар деп аталат (Дыйканов К., Кудайбергенов С., 1957: 145). Айрым тилчилер чакчылды кээ бир белгилери боюнча тактоочко жакындатышат: “Берген мааниси боюнча, тактооч сыяктуу, негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын, себебин, мезгилин, абалын билдирет” (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980: 430). Тактоочтун сөз түркүмү катары семантикалык жалпылыгы – кыймыл-аракеттин, сыпаттын жана өтө сейрек учурларда нерсенин белгисин билдирүү болуп саналат.

Чакчыл сыпатты жана нерсенин белгисин билдирбейт. Чакчылдар кыймыл-аракеттин белгисин билдиргенде да ал белги – тактооч билдиргендей статикалык эмес, динамикалык белги. Тактоочторду жалпысынан эки чоң топко бөлөбүз: 1) бышыктагыч тактооч; 2) аныктагыч тактооч (караңыз: Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 197). Аныктагыч тактоочтор сын атоочторго жакын турат, арасында сын атоочко да киргендери кездешет (жакшы, жаман), көбүнчө сапаттык тактоочтор жана даража категориясы менен өзгөрөт. Мындай тактоочтордун ичинен кыймыл-аракеттин аткарылыш күчүн билдирип, өлчөм бышыктооч болгондору ушундай эле функциядагы чакчылдарга жакын. Бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин локалдык, темпоралдык, себеп, максат ж.у.с. белгилерин билдирет (алыстан, бүгүн, айласыздан, атайын). Булардан тактоочторго семантикалык жактан жакындары – мезгилдик тактоочтор. Бирок тактоочтор мезгилди лексикалык жол менен, ал эми чакчылдар – синтаксистик жол менен (негизги этишке салыштырмалуу) билдиришет. Ал эми аз сандагы себеп жана максат тактоочтордун себеп жана максатты билдириши ушундай эле маанидеги чакчылдардан өтө айырмаланат. Орунду билдирүү чакчылдар үчүн мүнөздүү эмес. Ошондой эле тактоочтор (көбүнчө орус тилинде) сын атооч менен айкашып, белгинин деңгээлин билгизсе, чакчылдар андай мааниге ээ эмес.

Орус тилинде бир катар чакчылдар менен тактоочтордун мааниси окшошуп кетет: ослепляя – ослепляюще; негодуя – негодующе; тактооч да, чакчыл да болгон сөздөр кыргыз тилинде да бар. Бирок булардын семантикалык деңгээлде эле көңүл бөлөрлүк айырмасы бар: тактооч кыймыл-аракеттин кандай иштелгенин, белгисин билдирет, ал эми чакчылдар кыймыл-аракеттик семантикага ээ.

Жыйынтыктап айтканда, айрым окумуштуулардын “чакчылдар лексикалык-семантикалык мааниси кыймыл-аракеттин белгисин билдиргени боюнча тактоочторго жакын” деген аныктамасына кошулуу кыйын. Ошол эле учурда чакчыл этишке тиешелүүлүгүнөн эч ким күнөм санабайт. Б.а. чакчыл этиштин категориалдык маанисине ээ.

Орус тилиндеги деепричастие чакчылдар формасы боюнча да туруктуу: жөндөмө, жак ж.б. мүчөлөрдүн жардамы менен өзгөрбөйт, б.а., алар бул жагынан тактоочторго окшош, ошондуктан аларды тактоочтордой эле өзгөрбөгөн сөз түркүмдөрүнө мыйзам ченемдүү окшоштурушат. Орус тилиндеги этиштин башка формалары жак, чак уландыларына ээ болуп, флексияга дуушар болсо, чакчылдар кепте өзгөрүүсүз колдонулат жана чакчыл мүчөсүнөн кийин мүчө уланбайт (өздүк этиштердин -ся, -сь мүчөлөрүн эске албаганда, бирок бул мүчөлөр этиштик негизде бар болсо эле сакталып калат).

Ал эми кыргыз тилиндеги чакчылдар үчүн бул актуалдуу эмес. “Накта чакчыл маанисинде турганда мүчөлөр менен өзгөрбөстүгү, башкача айтканда, ал убакта

чыныгы этиштер сыяктанып жак, чак көрсөткүчтөрүн кабыл ала албастыгы жагынан да чакчылдар тактоочко жакындашат (кээ бир тактоочтордун жарым-жартылай өзгөрөрдүгүн эске албаганда: илгери – илгертен, жогору – жогоруга)” (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980: 430). Орус тили менен аналогияда кээ бир түркологдор чакчылдарды “өзгөрбөс сөз түркүмү” деп да айтышат. Кыргыз тилинде ушундай касиеттерге -ганча, -гыча, -майынча, сыяктуу мүчөлөр ээ – алардын үстүнө мүчө келбейт. Бирок бул жагдай татаал чакчыл формаларды тактоочтор менен бирдей кароого мүмкүнчүлүк бербейт: чакчылдар предикативдүүлүккө, кыймыл-аракеттик (же ал-абалдык) мааниге ээ.

Кыргыз тилинде өзгөрбөгөн формалар көп. Ал эми тактооч кээ бир сөз түркүмдөрүнө караганда морфологиялык өзгөрүүлөргө көбүрөөк учурайт. Ошондуктан мүчөлөп өзгөрбөгөнүн тактоочтун айырмалуу уникалдуу белгиси деп кароо туура эмес. Өзгөрбөстүк касиет орус тилиндеги тактоочторго гана мүнөздүү; кыргыз тилиндеги тактоочтор кээ бир сөз түркүмдөрүнөн өзгөргүчтүгү боюнча катуу айырмаланбайт, тескерисинче, алар, даража боюнча өзгөрөт. Мүчөлөр менен өзгөрүү касиеттери боюнча сын атоочтор менен тактоочтор жакын – экөө тең даража категориясынын мүчөлөрүн -ыраак, эң ... кабыл алат. “А өйдөрөөк жагында болсо жезтандай жөнүндө да сөз жүрөт. Кана эмне дейт?” (К.А.). Көптөгөн сын атоочтор ошол өзгөрбөгөн түрдө эле тактооч катары да (кыймыл-аракеттин белгисин билдирип) колдонула берет: Ага аскербашы желөпкө жигиттей жеңил сезилди (Т.К.). Тактоочтор, мындан тышкары, биринчи же экинчи жактагы ээ менен предикативдик байланыш түзүп, сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарганда жак мүчөсүн кабыл ала алат: азбыз, төөлүк өйдөсүн (чакчылдарга баяндооч болуш үчүн жак мүчөсү керек эмес). Ошондуктан тактоочторду да өзгөрбөс сөз түркүмү деп атоо туура эмес: аларга салыштырма даражанын гана мүчөлөрү эмес, жөндөмө мүчөлөр (көбүнчө мейкиндик маанисиндеги), жак мүчөлөрү жана сөз жасоочу мүчөлөр уланат.

Кыргыз тилиндеги тактоочтордун катарына жөндөмөлөр системасынан чыккан сөздөр, кош сөздөр, сын атоочтор, жамдама сан атоочтор, чакчылдар, лексикалык жана морфологиялык жактан изоляцияланган сөздөр кошулат. Бир бөлүгү - жардамчы атоочтор. Бул көп түрдүү топ морфологиялык жактан бир ыктай эмес. Ал эми чакчылдар – ар бир тилде белгилүү мүчөлөр уланган этиштер: «всякое деепричастие в отличие от наречия содержит специальную аффиксальную морфему синтаксического характера, указывающую на его соотнесенность с последующим сказуемым» (Юлдашев, 1977: 9). Чакчылдар өзгөрбөс форма эмес: бул мүчөнүн ордуна башка мүчө оңой эле уланат. Тактоочтор, чакчылдардан айырмаланып, даража, жөндөмө, жак категориялары боюнча, ал эми чакчылдар да тактоочтордон айырмаланып терс маанинин, мамиле категориясынын, ал эми орус тилинде түр категориясынын да мүчөлөрү боюнча өзгөрөт.

Орус тилиндеги чакчылдар (деепричастие) колдонулушу боюнча бир кыйла туруктуу болуп, тактоочтор сымал, негизинен этиштик баяндоочтун ар кандай кырдаалдарын тактап, бышыктоочтун милдетин аткарышат, мисалы: Светло-серый конь, чувствуя, что хозяин натягивает узду, сделал круг и в испуге остановился (Т.К.). Бул жагынан орус тилиндеги чакчылдар чын эле тактоочко жакын. Бирок бышыктоочтун милдетин эки тилде тең чакчыл менен тактоочтон тышкары, кыйыр жөндөмөдөгү зат атоочтор (орус тилинде предлог, кыргыз тилинде жандооч менен айкашта); кыргыз тилинде сын атоочтор да аткарат: “Бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр: зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, чакчыл” (Жакыпов, Майрыков, Өмүралиев, 1991; 56-б.). Мындан тышкары да, эки тилде тең чакчыл менен тактоочтун синтаксистик функциясында көңүл бөлөрлүк айырмачылыктар бар:

Тактоочтор басымдуу учурларда бышыктоочтун милдетин аткаrsa, чакчылдар бул функция менен чектелбейт. Орус тилине караганда түрк тилдеринде мындай мүчөлөр уланган этиштер өтө функционалдуу. Алар кыргыз тилинде тактоочтордой

бышыктоочтук гана милдетти аткарбастан, көп учурда этиштин жакталган формаларындай эле, баяндоочтун милдетин да аткарат.

Бышыктооч катары колдонулганда да этиш өзүнүн жеке мааниси боюнча динамикалык семантикага ээ болгондуктан, мезгилдик, себеп, максат, сыпат маанилери тактооч сыяктуу статикалык эмес, кыймыл-аракеттүү билдирет. Орус тилиндеги кээ бир чакчылдардын сүйлөмдөгү милдетин бышыктоочтун алкагына сыйдырууга болбойт (бул көп учурда багыныңкы баяндоочтук милдет деп аталат). Ал эми кыргыз тилиндеги -ганча, -майынча, -ганы сыяктуу мүчөлөр уланган этиштер мезгилди билдирсе деле тактоочтор билдирген мезгилдик маанилерге такыр жакындабайт: булар “негизги кыймыл-аракеттин” ар кандай жагдайларын билдирген учурда да кыймыл-аракет аркылуу билдирет.

Тактоочтор, жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу боло алат, ал чакчылдарга мындай синтаксистик функциялар мүнөздүү эмес. Чакчылдар, тактоочтор сыяктуу эле, өздөрү багынган сөздөргө ыкташуу жолу менен катышат. Ошону менен бирге, тактоочтор менен чакчылдардын ыкташуусу эки башка. Тактооч кепте мүчөсүз колдонулса, чакчыл мүчөнүн өзү эле этишти башка сөзгө корреляциялоочу морфологиялык каражат болуп саналат: «багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу эки кызмат аткарат: 1) багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу; 2) баш жана багыныңкы сүйлөмдү байланыштырат» (Чонбашев). Демек, орус тилинин материалына таянып айтылып, советтик жана постсоветтик тил илиминде көнүмүш болуп калган чакчыл менен тактоочту жакындаштыруу салты үнүлүп карап көргөндө көп сын пикирлерди жаратат.

Адабияттар:

1. Дыйканов К., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы.. Фрунзе, «Кыргызмамбас», 1957.
2. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1 бөлүм: Фонетика жана морфология. –Ф.: «Илим», 1980. – 539 б.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. Жож фил фак студ үчүн окуу кит. – Ф.: «Мектеп», 1980. – 236 б.
4. Чонбашев К. С. Сопоставительная грамматика русского и кыргызского языков. – Ф., 1980.
5. Насилов В. М. Глагольные имена в их развитии в тюркских языках// Вопросы тюркской филологии. – М., 1966. 132-136-б.б.
6. Юлдашев А. А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. –М.: «Наука», 1977. – 270.